

3.

Теоретичні канони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?¹

Юрій Мацієвський

У цій частині окреслимо певні рамки для розуміння змін, що тривають в Україні після здобуття незалежності. Крім того, зважимо якість наявних пояснень, що найчастіше трапляються в академічному і публічному дискурсі.

Серед десятків досліджень політичної динаміки України звернемо увагу на три широкі підходи, чи три дискурси. Назвемо їх «транзитологічним», «інституційним» і «постінституційним». Кожен із них спровокував критику, що призводила до переоцінки попередніх пояснень і піднімала дискусію на вищий рівень. Хоча ці дискурси часто переплітаються і навіть заперечують один одного, залишимо центральну тезу і її критику в межах кожного окремого дискурсу.

Транзит і його критика. Перший, найбільш насичений, але й найбільш дискусійний спосіб пояснень був сформований у руслі теорій модернізації і демократизації². Цей «транзитологічний» дискурс хоч і розділився на тих, хто наголошував на ролі

¹ Це оновлений варіантом розділу, який вперше був опублікований у монографії автора: Мацієвський Ю., *У пастці гібридності: зигзати трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)*, Чернівці: Книги – ХХІ, 2016, с. 29-50.

² Див., наприклад: *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*, за ред. Д. Гузіни, Київ: АйБі, 2003.

структурних (спадок минулого, політична культура) чинників, та тих, хто надавав вирішального значення агентам (елітам) змін, в українському спрощеному варіанті був із легкістю сприйнятий і підхоплений офіційним «державотворчим» дискурсом. Основна ідеологема «Кучминого десятиліття» мала дуже привабливий вигляд. Україна – це перехідне суспільство, що рухається від пізно-радянського авторитаризму до демократії. Якщо не враховувати окремих спроб переоцінки цього уявлення³, то теза про перехідний характер суспільства і режиму стала провідною в українському офіційному й академічному дискурсі ще з середини 90-х рр. XX ст.

Заперечувати рух дуже складно, а відсутність змін чи «збочення» зі шляху демократизації списувалися чи то на структурні, чи на процедурні чинники. Якщо в Україні продовжували впевнено говорити про рух до демократії, то на Заході переважали більш стримані оцінки, які, проте, не заперечували саму ідею демократизації⁴. Так народилася теза про українське «блукання манівцями» (Muddled way) на шляху до демократії⁵. На початку 2000-х Томас Карозерс поставив питання демократизації в більшій частині пострадянського простору під великий сумнів, що спровокувало дискусію і розділило професійний цех на тих, хто залишився на «ортодоксальних» позиціях, і тих, хто відмовився від

³ Так, наприклад, колектив журналу «Політична думка» на чолі з В. Полохалом необґрунтовано висловив думку про неототалітарний характер режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми. Див.: Полохало В., Політична арена України, *Філософська і соціологічна думка*, 1992, № 4.; Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади, *Сучасність*, 1996, № 9.; Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії, *Політична думка*, 1998, № 2.; *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, ред. Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий, Київ: Політична думка, 1995.

⁴ Див.: *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація*, за ред. В. Ісаїва, пер. з англ. А. Іщенко, Київ: КМ Академія, 2004.

⁵ Див.: Motyl A., Making sense of Ukraine, *Harriman Review*, 1997, Vol.10, № 3.; Arel D., The Muddled Way, *The Current History*, 1998, Vol. 97, № 621.; Dyczok M. *Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement*, Amsterdam: Harwood academic publishers, 2000.

транзитологічної парадигми і почав шукати причини репродукції і виживання режимів.

Зміна влади в Сербії, потім у Грузії і далі в Україні на якийсь час дозволила ортодоксальним транзитологам стверджувати про безупинність руху до демократії⁶. Проте якщо зі зміною влади в Сербії і Грузії реформи пішли, то в Україні – ні. Це дало вже підстави критикам, прихильникам «посттранзитології», заявити про те, що в «сірій зоні» (Україні, Білорусі, Молдові) політичні зміни відбуваються не поступально – від авторитаризму до демократії, а циклічно – від домінування одноосібної/однопартійної влади до нерегульованого політичного суперництва⁷.

Так уявлення про гібридний характер більшості постколоніальних і в тому числі пострадянських режимів поступово витіснило погляд про демократичний транзит у «сірій зоні». З цього погляду режим в Україні як був, так і залишається гібридним – таким, що поєднує конкурентні вибори з глибоко вкоріненим клієнтелізмом і автократичними практиками – зневагою до процедур ухвалення рішень, до принципу верховенства права, обмеження громадянських прав і політичних свобод. Україна до сьогодні залишається квазімодерною державою і квазінацією⁸. Питання тут не в тому, чи є в Україні та чи та ознака сучасної держави, а як вона виявляється. Спираючись на перелік із 14 ознак модерної держави, визначених італійським дослідником Ж. Поджі (Gianfranco Poggi), канадський політолог Б. Гарасимів зробив досить стриманий висновок. Протягом першої декади незалежності

⁶ Див. напр.: Bunce V., Wolchik Sh., *Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, p. 3-35.

⁷ Див. напр.: Carothers T., The End of the Transition Paradigm, *Journal of Democracy*, 2002, Vol. 13.; Hale H., Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia, *World Politics*, 2005, Vol. 58.

⁸ У дискусії про ідентичності і націю Я. Грицак запропонував говорити не стільки про два національні проекти в Україні (російський і український), як про два проекти модерності – один, який вважає націю і національну ідентичність центральною для модерного світу, і інший, який так не вважає. Див.: Грицак Я., Хто такі Українці і чого вони хочуть?, *Критика*, 2011, № 5-6. На якому би рівні не велася дискусія, сам факт існування більше ніж одного проекту вказує на незавершеність формування модерної нації.

Україна перетворилася з квазідержави на квазімодерну державу, тому що жодна з ознак не виявляється повною мірою⁹.

Економічний режим України також гібридний. Економіка вже не планова, але і не ринкова. Визнання України США ринковою країною слід сприймати більше як сигнал про правильний напрям руху, ніж факт. Інститут приватної власності досі не став універсальним, а її об'єкти залишаються предметом боротьби між політико-економічними групами. В економіці зберігаються монопольні інші, які обмежують конкуренцію і дозволяють наблизити до влади групам отримувати ренту. Сама держава виявилася «захопленою» кланами і реально виконує лише фіскальну і дистрибутивну функції¹⁰.

Багато дослідників шукають причин «застою» в Україні та й інших суспільствах, беручи до уваги «структурні» (успадковані неефективні інститути, політичну культуру) чи «актороцентричні» чинники (неефективні еліти). Так з'явилися пояснення, які в основу клали відсутність (цілісної нації, традиції приватної власності, ефективних еліт, інститутів, верховенства закону, громадянського суспільства, демократичних цінностей, західного християнства тощо) чи наявність (різних проявів «спадку минулого», хижацьких кланів, корупції, соціокультурних поділів, амбівалентної свідомості тощо) чинників, що заважають рухові. Відтак вихід убачався в подоланні гальмувальних чинників (наприклад, еволюція чи зміна еліт) і створенні умов (наприклад, зміна цінностей) для поступального руху.

⁹ Див.: Harasymiw B., *Post-Communist Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 2002, p. 80-111.

¹⁰ У дослідженні Світового банку за 2000 р. Україна виявилася третьою, разом з Росією, після Азербайджану і Молдови за індексом «захоплення держави». Проте Україна стала першою з 21 перехідної країни за ступенем захоплення через парламентське законодавство. Див.: Hellman J. *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition*. Policy Research Working Paper: 2444, <http://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/PSC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>; Про аналіз механізму захоплення див.: Omelyanchuk O., *Explaining State Capture and State Capture Modes: The Cases of Russia and Ukraine*, <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.

Ці пояснення, наскільки б глибокі чи поверхневі вони не були, дозволили нам можливість встановити те, що держава слабка, а суспільство ніяк не може впоратися з «дитячими хворобами». Проте академічний «консиліум» не може зійтися на причинах цього стану і тому губиться в «рецептах» лікування. Іншими словами, дискусії, які точаться в руслі транзитологічного дискурсу чи його критики, не можуть відповісти на засадниче питання: чи здатна Україна припинити «блукання манівцями» і стати нормальною (демократичною і ринковою) державою.

Інституційні пояснення

Менш очевидний, проте не менш дискусійний підхід пропонує вивчати не так поведінку гравців, як інститути, що визначають цю поведінку. Йдеться про інституціоналізм і його новітні різновиди – історичний, соціологічний чи інституціоналізм раціонального вибору¹¹.

Інститути – це правила, що створюються гравцями для впорядкування політичної/економічної гри¹². Якщо класичний інституціоналізм концентрувався на формальних чи писаних правилах – конституційно закріплених обмеженнях головних гравців, то неоінституціоналізм бере до уваги неформальні правила чи норми, які часто є більш дієвими, ніж формальні правила. Погляд на неформальні інститути як доповнювальні, пристосовувальні, конкуруючі чи заміщувальні у стосунку до формальних інститутів, здається, поступово змінюється уявленням про фактичну й аналітичну єдність обох типів інститутів у пострадянських суспільствах чи «оболонку» і «ядро». З огляду на домінування неформальних інститутів над формальними увага дослідників перенеслася на вивчення впливу «підривних» (subversive) нефор-

¹¹ Див. Miller M., *Neoinstitutionalism, 21 Century Political Science: A Reference Handbook*, ed. Ishiyama J., Breuning M., Los Angeles: SAGE, 2011.; Hall P., *Political Science and the Three New Institutionalisms*, *Political Studies*, 1996, Vol. 44, № 5, p. 936-957.

¹² Норт Д., *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000, с. 17.

мальних інститутів на формальні або механізми «неформальної інституціоналізації» гібридних режимів¹³.

Пастка гібридності. Новий інституціоналізм дозволив повному пояснювати динаміку напівдемократичних чи напівавторитарних режимів¹⁴. У руслі цього ж підходу була створена теорія інституційних пасток, яка з економіки перейшла у сферу політики¹⁵. Спираючись на поняття «інституційна пастка», у цій роботі ми стверджуємо, що **в Україні сформувалася неефективна сукупність політичних і економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати.** Якщо інститути, за Д. Нортон, створюються в інтересах тих, хто при владі¹⁶, то така неефективна рівновага, вочевидь, відповідає інтересам головних гравців. Іншими словами, ми потрапили в інституційну пастку. У наступному розділі показано, як після короткого періоду лібералізації, що тривав з кінця 80-х до середини 90-х років ХХ ст., демократичний імпульс змін був знівельований угодою націонал-демократів із комуністами й інерційним впливом таких неформальних практик, як патронат, кумівство і корупція. На відміну від східноєвропейських чи прибалтійських країн, комуністів із Верховної Ради та інших гілок влади витіснили не ринково налаштовані демократи, а рентоорієнтовані бізнесмени, частина яких вийшла з комуністичної партії чи комсомолу. Поступове

¹³ Див. Lauth H.-J., *Informal Institutions and Democracy, Democratization*, 2000, Vol. 7, № 4.; Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2.

¹⁴ Schedler A., *The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes*, <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>.

¹⁵ Про поняття «інституційна пастка» див.: Polterovich V., «Institutional trap», *The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition*, eds. Durlauf S., Blume L., http://dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262. Початково поняття використовувалося для пояснення небезпек на шляху економічних реформ. Див. Полтерович В., *Институциональные ловушки и экономические реформы*, http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf. Про використання поняття у випадку політичних змін у Росії див.: Гельман В., *Россия в институциональной ловушке, Pro et Contra*, 2010, № 4-5.

¹⁶ Норт Д., *Институции, институциональная зміна та функціонування економіки*, с. 16.

«захоплення» ними держави, що припало на другий термін президентства Л. Кучми, призвело до занепаду формальних правил (Конституції) і посилення впливу неформальних (неформальних угод, клієнтелізму, непотизму та корупції). Дві спроби суспільства (у 2004 і 2014 рр.) змусили еліти «грати за правилами» наштовхнулися на значний опір з боку політичних гравців.

Таким чином, сформовані у період президентства Л. Кучми правила гри визначають дії еліт до сьогодні. Те, що Україна застигла у напівреформованому стані, підтверджують значення індексів урядування та демократизації України, серед яких індекс демократії Freedom House (FH) дає найбільше інформації. Значення цього індексу ніколи не виходили за межі одного пункту, коливаючись між 4,00 (у 1997 р.) – 4,93 (2014 р.)¹⁷, що за методологією FH належать до категорії «перехідне урядування або гібридний режим»¹⁸. Див. таблицю 1.

Таблиця 1. Показники демократизації України (вибрані роки)

Показники	1997	2004	2006	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Державне управління	4,50	5,25	4,50	5,00	5,75	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75
Виборчий процес	3,25	4,25	3,25	3,50	4,00	4,00	3,50	3,50	3,50	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25	2,25	2,50	2,75
Незалежність ЗМІ	4,50	5,50	3,75	3,50	4,00	4,25	4,00	4,00	4,00	4,25
Місцеве самоврядування	–	–	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,25	5,00	4,75
Конституційний, законодавчий і судовий лад	3,75	4,75	4,25	5,00	6,00	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75
Корупція	–	5,75	5,75	5,75	6,00	6,25	6,00	6,00	5,75	5,75
Оцінка демократизації	4,00	4,88	4,21	4,39	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	4,64

Джерело: Ukraine: Nations in Transit (1997-2018).

¹⁷ Див.: *Ukraine. Nations in Transit*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTTny3Ufcs>.

¹⁸ Детальніше про те, чому після революції 2014 р. режим залишається гібридним див.: Мациевский Ю. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года, *Полис. Политические исследования*, 2018, № 1, с. 96-115.

Подібну динаміку показують суміжні індекси. Так індекс демократизації (Economist Democracy Index), що вимірюється у шкалі від 0 до 10 у випадку України, коливається в межах 6,94 (2006) та 5,69 (2017). Дослідницький проект Polity IV розробив свій індекс, який відображає динаміку 167 режимів у період 1946-2016 рр. Значення індексу лежать у межах від -10 (автократія) до +10 (повна демократія). За оцінками Polity IV показники режиму в Україні після 1991 р. ніколи не опускалися нижче 4 балів («відкрита анократія») і не піднімалися вище 7 балів (демократія, що визнається у межах від 6 до 9 балів). Показники якості урядування Світового банку (Worldwide Governance Indicators), що вимірюються у шкалі від -2,5 до +2,5, також залишалися у межах одного пункту. Так значення показників Voice and Accountability коливалося від -0,50 у 1996 р. до 0,02 у 2016 р., Government Effectiveness – від -0,71 у 1997 до -0,58 у 2016, Control of Corruption – від -1,03 у 1997 до -0,84 у 2016 р. та Rule of Law – від -0,93 у 1997 р. до -0,77 у 2016 р. Єдину відмінність демонструє показник стану демократії (Democracy Status) з індексу трансформації, розроблений німецькою фундацією Бертельсмана. Індекс трансформації має дві складові – політичну і економічну – і вимірюється у шкалі від 1 (найгірше) до 10 (найкраще). Показник стану демократії змінювався від 3,2 у 2004 р. до 7,10 у 2006. Проте якщо взяти до уваги, що навіть за цим показником у наступні роки відбувається повільний спад¹⁹, то картина загалом за усіма оцінками залишається приблизно однаковою. Хоча кожен дослідницький проект використовує свою шкалу, коливання України за усіма цими показниками, крім показника стану демократії Фонду Бертельсмана, не виходять за межі одного пункту. Див. таблицю 2.

¹⁹ Фонд Бертельсмана відзначає, що протягом 2006-2014 рр. статус України і показник індексу трансформації зменшився на 1,7 пунктів (з 6,96 до 5,89). Див.: Bertelsmann Stiftung. *Status Index 2004-2014. Post-Soviet Eurasia. Ukraine.*, <http://www.bti-project.org/reports/country-reports/pse/index.nc>.

Таблиця 2.

Динаміка показників демократизації України (вибрані роки)

Показники/шкала	1997	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2018
Freedom House (7-1)	4,00	4,88	4,21	4,25	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,64
Econ. Democ. Index (0-10)	7	6	6,94	6,94	6,3	5,94	5,91	5,84	5,42	5,69
Polity IV (-10 +10)	5	6	6	7	7	6	6	6	4	4
BTI Democracy status (1-10)		3,2	7,10	-	-	-	6,1	-	6,1	6,54
WGA (-2.5 +2.5)										(2016)
Voice and Accountability	-0,50	-0,61	0,03	0,06	-0,10	-0,13	-0,29	-0,33	-0,08	0,02
Government Effectiveness	-0,71	-0,54	-0,54	-0,71	-0,75	-0,81	-0,58	-0,65	-0,38	-0,58
Control of Corruption	-1,03	-0,89	-0,68	-0,79	-0,98	-1,00	-1,03	-1,09	-1,00	-0,84
Rule of Law	-0,93	-0,75	-0,81	-0,69	-0,81	-0,83	-0,79	-0,83	-0,79	-0,77

Джерела: Nations in Transit, The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, Polity IV, Bertelsmann Transformation Index, Worldwide Governance Indicators (1997-2018).

Детальні причини потрапляння в пастки ще мають бути з'ясовані, але на сьогодні переважають такі пояснення – інституційна пастка чи то в економіці, чи політиці виникає за збігу кількох чинників: особистих мотивів гравців (які вважають, що дотримання неформальних норм є більш вигідним, ніж формальних), відсутності жорстких санкцій за порушення формальних правил, підтримкою неформальних правил іншими гравцями (ефект координації), вдосконалення поведінки гравців, що підтримують неформальні правила (ефект навчання). З часом прийняті (неформальні) правила поєднуються з іншими правилами, що ускладнює відмову від їх виконання (ефект доповнення). Врешті небажання гравців змінювали звичні способи поведінки (культурна інерція) сприяє закріпленню норми²⁰. Потрапивши один раз в інституційну пастку, система стає на шлях неефективного розвитку, або інволюції. З часом перехід на еволюційну траєкторію може виявитися нераціональним.

Неформальні інститути можуть підтримувати формальні, коли, наприклад, традиції і звичаї є частиною конституції, а мо-

²⁰ Полтерович В., *Институциональные ловушки и экономические реформы*, с. 8-11.

жуть і руйнувати їх²¹. За домінування у суспільстві підірваних інститутів відбувається не розширення, а звуження часового горизонту акторів, яке стимулює їх до рентоорієнтованої поведінки, з одного боку, і нівелює стимули до зміни статус-кво – з іншого²².

Псування формальних інститутів неформальними стає можливим в умовах радикальних суспільних змін. Формальні інститути не можуть утвердитися, тому що основні гравці намагаються «вижити» в непевному середовищі, підтримуючи звичні для них неформальні правила. Їхній часовий горизонт звужений, що заважає ініціювати стратегічні реформи. Правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів. У такій ситуації гравці, ресурси яких обмежені, змушені боротись усі з усіма, розраховуючи здобути перемогу і встановити свої правила. У такій грі переможці виживають рідко, тому що об'єднатися проти (домінуючого гравця) легше, ніж об'єднатися «за» (позитивну мету). Теоретично грабувати разом легше, ніж захищати свої джерела ренти у війні один з одним. Але недовіра до партнерів і спокуса перемоги ускладнюють взаємодію. Узагалі в політиці конфлікт є «природним», співпраця виникає не з доброї волі, а з необхідності.

Ці міркування лягли в основу пояснення причин сповзання України до стану неефективної рівноваги. Ми виходимо з того, що корупція, клієнтелізм і непотизм є своєрідним операційним кодом політичної культури українських еліт. Успадковані ще з радянських часів²³, ці неформальні інститути стали нормами поведінки еліт, підтримка яких, згідно з «ефектом координації», зменшує трансакційні витрати гравців, а тому відхилення від них вважається не вигідним²⁴. За фрагментованої структури еліт (відносної автономії різних фракцій еліт у стосунку один до одного, але за відсутності спільних цінностей) взаємодія між гравцями

²¹ Lauth H.-J., *Informal Institutions and Democracy, Democratization*, 2000, № 7, р. 21-31.

²² Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2 (57), с. 6-24.

²³ Див. Афанасьев М., *Клиентелизм и российская государственность*, Москва: Московский общественный научный фонд, 2000.; Ledeneva A., *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.

²⁴ Див.: Полтерович В., *Институциональные ловушки*, с. 9.

відбувається шляхом неформальних угод (пактів). Останні посилені тим, що тут названо структурними обмеженнями: слабкістю держави (низькою автономією і низьким адміністративним потенціалом), високою непевністю, відсутністю взаємної довіри гравців один до одного та слабкістю нормативного примусу (Конституції), який би змушував їх дотримуватися взятих зобов'язань²⁵. Неформальні угоди заблокували вибір на користь інституційного компромісу, або варіанту «гри за правилами», тому що формальні процедури ухвалення рішень були принесені в жертву «політичній доцільності». В умовах слабкої держави верховенство права не може утвердитися²⁶. Перевага «політичної доцільності» над формальними процедурами прийняття рішень призвела до систематичного і свідомого порушення принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права сприяв утвердженню неефективної інституційної рівноваги (інституційної пастки), за якої неформальні правила і практики задають напрям поведінки політичних гравців. Ми не стверджуємо, що запропонована модель є вичерпною. Перевірка моделі на більшій кількості випадків може виявити вплив інших чинників і таким чином доповнити наші знання про взаємодію гравців та інститутів, що призводять до інституційних пасток.

Графічне зображення моделі показано на рис. 1.

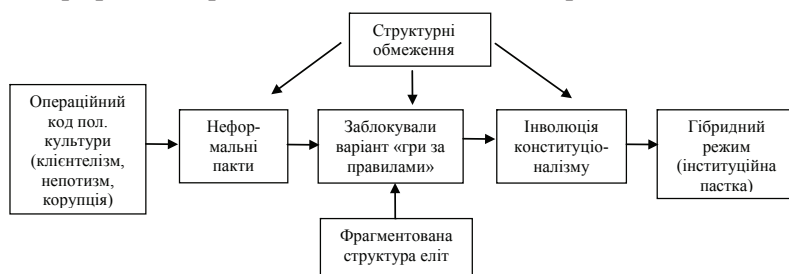

Рис. 1.

²⁵ Більше про це див.: Wolczuk K., *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest: Central European University Press, 2001, p.19.

²⁶ Див.: Гельман В., Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике, *Полис*, 2003, № 4, с.10-11.

Найперше питання, яке виникає в цьому контексті, таке: як довго суспільство / держава може існувати у такому стані? Стосовно України питання сьогодні стоїть про те, чи зможемо ми після усіх катаклізмів «вирватися» з пастки і стати нормальною державою?

Пошуки відповіді на друге питання є більш цікавими, позаяк зводяться до традиційного «Що робити?» Тут рецептів не бракує – від реформ до революції чи від демократії до авторитаризму – спектр неймовірно широкий. В Україні пробували і те, й інше, правда, ні структурних реформ, ні демократії, ні навіть диктатури встановити не вдається. Чому? Тому, що початок реформ у будь-якій галузі завжди забезпечує підтримку їх ініціаторам, які й отримують ренту від ніш, що виникають від нерівномірного розвитку ринків. Це в їхніх інтересах зберігати ці ніші і не допускати доведення реформ до кінця. Коли ж соціальна ціна незакінчених реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших. Так коло повторюється. Ініціатори реформ – рентоорієнтовані еліти – завжди у вигазі, а суспільство, яке їх найбільше потребує, у програші²⁷.

Питання про те, чому в одних країнах реформи впроваджуються, а в інших ні, повертає нас до інституційних пояснень. Реформи доводять до кінця в тих країнах, ступінь захоплення яких бізнес-групами є незначним або відсутнім, і які тому не потрапляють в інституційні пастки.

За яких умов можна вислизнути з «інституційної пастки»? Уважається, що для цього потрібна зміна фундаментальних (ресурсно-технологічних можливостей та макроекономічних характеристик системи) чи організаційних (чинних законів та правил поведінки) чинників²⁸. Зміна може відбуватися двома шляхами – поступальним і радикальним. Прикладом першого можуть бути системні реформи у галузях, що опинилися у пастці. Наприклад, посилення покарання за відхилення від суспільно ефективної норми у боротьбі з корупцією. Якщо ж у країні проблеми підси-

²⁷ Див.: Hellman J., *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions*, *World Politics*, 1998, № 50.

²⁸ Полтерович В., *Институциональные ловушки*, с. 23.

люють одна одну, тобто пастка стає «системною», політичної волі еліт може виявитися замало. Для цього потрібен сильний внутрішній чи зовнішній шок. Такий шок створює ситуація «системної уразливості», коли правлячі еліти опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Ці загрози виникають внаслідок збігу трьох чинників: небезпеки масштабного масового протесту, реальної зовнішньої загрози і відсутності ресурсів²⁹. З кінця 2013 р. і до тепер усі три умови присутні, але реакція на них українських еліт, схоже, знову виносить український випадок «за дужки» теорії.

Бажання зберегти владу (і ренти) не дозволяло оточенню Кучми, Ющенка чи Януковича почати системні реформи. Сьогодні керівництво України стоїть перед викликом – реформи і достойний відхід від влади після закінчення каденції, чи імітація реформ і ганебна втрата влади. Перший рік президентства П. Порошенка більше схожий на імітацію реформ, ніж їхнє системне впровадження³⁰. Згідно теорії, така поведінка має призвести до втрати влади. Якщо ж перед загрозою втрати влади (і ренти, що може настати внаслідок дезінтеграції країни) ключові гравці погодяться «грати за правилами» тоді, ймовірно, з'явиться можливість виходу з інституційної пастки.

Інше питання – якою виявиться соціальна ціна «ремонту» після стресу? Стреси (природні чи соціальні катаклізми) виникають як хвороби. Уникнути їх неможливо. Інституційно здорові суспільства можуть легше впоратися зі стресами, узяти хоча б приклад останньої фінансової кризи. Інституційно слабкі суспільства переживають стреси важче, або їх інституційний уклад розпадається взагалі. Скільки часу режим може виживати, уникаючи стресу, також є важливим, але не настільки. Держави з неефек-

²⁹ Doner R., Ritchie B., Slater D., *Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective*, *International Organization*, 2005, Vol. 55. Див. також: Либман А., Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов), *Общественные науки и современность*, 2006, № 6, с. 53-64.

³⁰ Детальний аналіз чинників «системної уразливості» і реакції на них українських еліт здійснений у монографії автора «У пастці гібридності...» с. 457-468.

тивно організованими інститутами в умовах глобальної інституційної конкуренції мають мало шансів на розвиток. Вони можуть існувати у стані піврозпаду або й повністю втратити здатність організовано використовувати примус, контролювати територією і населення, тобто стати неієдатними лише в середовищі собі подібних держав, створюючи регіон чи своєрідну зону. Більша частина Африканського континенту, значна частина Азійського та більшість латиноамериканських країн є прикладами таких зон. На пострадянському просторі така «сіра зона» значно більша, ніж її описували послідовники Т. Карозерса. Фактично це всі країни колишнього СРСР, крім балтійських. Останнім часом Грузія та Молдова намагаються вирватися з цієї зони, але самого експорту ефективних інститутів і політичної волі може виявитися замало.

Україні в цьому плані не пощастило. Вона опинилася на краю великої «чорної діри»: між ЄС, з одного боку, і Китаєм – з іншого. Довший час ЄС намагався відгородитися від таких країн, як Україна, але це не вирішення проблеми власної безпеки, а втеча від вирішення. Навіть після Революції Гідності, що вибухнула внаслідок різкого розвороту керівництва України у бік Росії, у ЄС не наважуються говорити про перспективу членства для України. Надто сильно політичний, правовий та інституційний «клімат» України відрізняється від європейського.

Поглинання України Росією теж неможливе. Україна вже ніколи не об'єднається з Росією, а остання не зможе «перетравити» анексованого Криму, тому що її інституційний уклад так само недосконалий, як і український. Путін це чудово розуміє, тому в руслі своєї політики «керованої дестабілізації»³¹ грає на про-російських настроях мешканців півдня і сходу України з метою здійснення тиску на політику Заходу і Києва. Цей план має на меті відтягнути занепад самої Росії. Доки ЄС не усвідомлять загрози, яка йде від Путіна, і спільно зі США не займуть жорстку і злагожену позицію у стримуванні російської агресії, загроза дестабілізації не лише європейської периферії, а й самого ЄС буде зростати. Без підтримки Заходу керівництву України буде

³¹ Tolstrup J., *Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the 'Near Abroad'*, *Democratization*, 2009., Vol.16, № 5.

важко протистояти Росії, але й розраховувати лише на зовнішню підтримку було б наївно.

Урешті останнє питання: чи призведе шок до реформ і зміни інститутів, чи до занепаду держави? Відповіді на це питання може дати тільки політична практика. Криза 2013-2014 рр. стала найбільшим тестом на виживання держави протягом усіх років незалежності. Вирішення чи поглиблення кризи має свідчити про здатність чи не здатність еліт і суспільства відповідати на виклики часу.

Постінституційні пояснення

Проте існує третій погляд, який ще тільки оформлюється в дискурс, тому що відносно новий і малознаний в Україні. Маємо на увазі книжку Д. Норта і його колег про насилля і соціальний лад³².

Головна теза авторів дуже проста. Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку вимагає обмеження насилля. Більшість суспільств, які були раніше чи існують зараз, є «природними» суспільствами, що стримують насилля політичними діями у сфері економіки, створюючи можливості отримання ренти для обмеженого кола осіб. Ці привілеї стримують правлячі еліти від прямого використання насилля і також обмежують економічний і політичний розвиток. Природні суспільства були названі суспільствами обмеженого доступу (limited access orders). Спільною рисою суспільств обмеженого доступу є розподіл джерел отримання ренти між елітами. Оскільки прояви насилля обмежують надходження ренти, еліти намагаються не вдаватися до *прямого* (вид. автора) насилля. Забезпечення стабільного надходження ренти вимагає обмеження доступу до політичних і економічних організацій та обмеження конкуренції. Натомість сучасні модерні суспільства функціонують інакше. Вони дають можливість громадянам створювати економічні й політичні організації і підтримують економічну й політичну конкуренцію. Такі

³² Див.: North D., Wallis J., Weingast B., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

суспільства було названо суспільствами відкритого доступу (open access orders). У книжці, як і кількох її рефератах, підготовлених для Світового банку й інших міжнародних установ, запропоновано пояснення, чому лише 25 країн, які сьогодні прийнято вважати ліберальними демократіями і ринковими економіками, змогли вийти з природного стану, і того, як вони це зробили.

Варто детальніше зупинитися на особливостях суспільств обмеженого доступу. Для таких суспільств державний контроль промисловості, ускладнена процедура отримання ліцензій і корумповані патрон-клієнтські мережі є типовими. Багато суспільств обмеженого доступу мають інституційні форми, подібні до суспільств відкритого доступу – вибори, суди, партії, корпорації тощо, але ці інститути діють за іншою логікою і дають інші результати.

У суспільствах обмеженого доступу найважливішим завданням є розподіл ресурсів між членами домінуючої коаліції. Будь-яка зміна в ресурсах може призвести до порушення балансу і підштовхнути незадоволених до використання насилля. У зв'язку з виникненням різних шоків внутрішнього чи зовнішнього походження внутрішня структура домінуючої коаліції досить крихка. Автори наголошують на тому, що суспільства обмеженого доступу є стабільним соціальним ладом, але не статичним. Внутрішній склад домінуючої коаліції може змінюватись, як і розподіл ренти, але суть суспільної організації залишається незмінною. Отже, стрес у таких суспільствах може змінити небагато.

Це спостереження є підтвердженням тези про гібридний характер політичного режиму, що існує в Україні уже більше двадцяти років³³. Цей тип режиму задовольняв еліти в Україні, переважно пасивне населення й сусідів на Заході та Сході. «Помаранчева революція» з цього погляду була наслідком розколу домінуючої коаліції і намагання частини еліт, що прийшли в опозицію, отримати доступ до джерел ренти. Ці прагнення збіглися з бажанням громадян жити в іншій країні. Коли люди побачили, що результати

³³ Мацєвський Ю., Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг., *Полис*, 2010, № 5, с. 17-37.

другого туру виборів були грубо сфальсифіковані, вони вийшли на вулиці, щоб відстояти свій вибір.

Перемога опозиційного кандидата не принесла очікуваних змін. Внутрішня логіка організації суспільства залишилася тою ж самою – обмежений доступ до джерел ренти, неформальні угоди у верхівці і патрон-клієнтські відносини свідчать про те, що зміни режиму в Україні не відбулося. Позитивним наслідком цих подій було пожвавлення політичної конкуренції, громадської активності і свободи діяльності ЗМІ. Проте такий «вимушений плюралізм» не переріс в органічний, тому що висока непевність і домінування «політичної доцільності» над дотриманням процедур ухвалення рішень підштовхували еліти до прихованого протистояння і короткострокових альянсів. Розчарування в «помаранчевих» і втома від «хаосу» дозволили В. Януковичу використати «негативні очікування» і перемогти на виборах 2010 р. З приходом до влади «донецьких» відбувся новий перерозподіл джерел ренти, під виглядом відновлення керованості суспільством було створено централізовану клієнтелістську мережу, а короткострокова політична доцільність повністю витіснила правові процедури прийняття рішень.

Суспільства обмеженого доступу автори поділяють на три типи – крихке, базове і зріле. Ці розрізнення важливі, щоб зрозуміти, до якого з них належить Україна. У крихких суспільствах обмеженого доступу держава ледь здатна підтримувати себе перед загрозою внутрішнього і зовнішнього насилля. Це країни так званого «нижнього мільярда», або ті, що потрапляють в категорію «failed state».

У базових суспільствах держава досить стійка і здатна обмежити вибухи насилля. Вона – єдина постійна організація. Приклади сучасних базових суспільств – Росія, Індія, Бразилія, Китай, багато азійських та африканських країн. Порівняно з крихкими суспільствами базові створюють і здатні підтримувати стабільну державну організацію. Проте вони не можуть підтримувати будь-які інші організації, навіть елітарні, якщо ті виходять за межі держави. Будь-яка приватна організація є потенційно небезпечною

для домінуючої коаліції. Не дивно, що всі приватні елітні організації тісно пов'язані з державою.

У зрілому суспільстві обмеженого доступу уряд спирається на велику кількість недержавних організацій. Тим не менше, будь-яка організація має бути санкціонована державою. Це дає державі можливість обмежити конкуренцію і створювати ренту для підтримки владної коаліції. Зрілі суспільства є в Латинській Америці, Південній Африці, Євразії та Азії.

Отже суспільства обмеженого доступу можуть бути згруповані на шкалі від крихких до зрілих. Проте зміни в суспільствах відбуваються в різних напрямках. Деякі з них розвиваються, інші переживають застій або, навпаки, деградує. Така доля спіткала Радянський Союз, який також належав до зрілих суспільств обмеженого доступу. Логіка організації суспільств відкритого доступу – протилежна. Вони влаштовані на основі конкуренції. Політична конкуренція необхідна, щоб підтримувати відкритий доступ в економіці, а економічна – у політиці. Майже всі з більш як двох десятків країн, що їх можна вважати суспільствами відкритого доступу, є економічно та політично розвинутими.

Відкритий доступ є сталим, коли суспільство здатне задовольнити три вимоги: 1) доступ до економічної, політичної, релігійної, освітньої діяльності є відкритим для всіх громадян; 2) у кожній з цих сфер громадяни можуть вільно створювати різні організації; 3) принцип верховенства права діє безсторонньо. Коли доступ відкритий – рента створюється через інновації. Конкуренція поступово нівелює ренту мірою того, як нові індивіди і фірми входять у нові види бізнесу. Економічні гравці (корпорації) хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ і отримувати свою ренту. Так само і політичні гравці хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ, створювати ренту і змусити економічних гравців підтримувати владну коаліцію.

Як відбувається перехід від суспільства обмеженого доступу до суспільства відкритого доступу? Автори цей процес пояснюють так. Спочатку в зрілому суспільстві обмеженого доступу повинна визріти інституційна основа, яка уможливує початок безособового обміну між елітами. Коли владна коаліція відчує,

що в її інтересах розширити безособовий обмін і частково зняти обмеження, це буде свідченням початку руху від закритого до відкритого доступу.

Д. Норт із колегами виокремили три «вступні умови», що можуть розвинути в суспільстві обмеженого доступу і забезпечити безособовий обмін між елітами: 1) верховенство права для еліт; 2) підтримка постійно чинних елітних організацій; 3) централізований і консолідований контроль насилля.

Верховенство права передбачає визнання і дотримання спільних правил, як гарантії виживання в непевній ситуації. Це включає й визнання і дотримання права власності, і визнання інших прав безособово, тобто однаково для всіх представників еліт. Коли права еліт визнаються безособово, вони можуть поширитися на ширші верстви суспільства.

Підтримка постійних елітних організацій, наприклад, біржі, суду, корпорацій, передбачає постійне існування держави. Під час переходу деякі галузі економіки і політики стають більш відкритими через розширення безособових прав, але доступ до управління політикою і економікою залишається закритим. Вирішальний момент настає тоді, коли відкритий доступ в одній із галузей (економіці чи політиці) створює можливості для доступу до інших галузей.

У цій ситуації, зазначають автори, владна коаліція розуміє, що її внутрішня організація краще забезпечується через підтримку внутрішньо-елітної конкуренції, ніж внутрішньо-елітної співпраці задля збереження механізму створення ренти. Тобто еліти починають визначати себе громадянами, а не шляхтою чи дворянами. Еліта починає «відкриватися». Таким чином, створивши економічні, політичні, правові і соціальні інститути, які визначають еліту як громадян, що отримують однакові безособові права в чинному устрої, поширити доступ до інших сегментів суспільства стає питанням часу.

Описаний процес ззовні здається легким. Насправді він не такий, особливо якщо врахувати відносно невелику кількість успішних випадків. Причина в тому, що логіка організації двох типів суспільств абсолютно різна. Однакові за виглядом інсти-

тути проявляють себе по-різному в різних типах устрою. Тому зусилля західних установ (МВФ чи Світового банку) впровадити ті чи ті програми структурних реформ у суспільствах обмеженого доступу часто призводять до протилежних наслідків. Те саме стосується і боротьби з корупцією, наприклад, в Україні. Корупція є невід'ємною частиною механізму персонального обміну, що лежить в основі суспільства обмеженого доступу. Доки еліти не відчують, що в їхніх інтересах перейти до безособового обміну, доти боротьба з корупцією буде марною. Іншими словами, доки в суспільстві не виникне інша система стимулів, доти корупція і клієнтелізм будуть залишатися звичними механізмами захисту не лише еліт, але й громадян у непевному середовищі.

Який вихід з цієї ситуації? Авторі цього не знають. Єдине, на що вони звертають увагу, це те, що політика донорів у країнах-реципієнтах повинна враховувати реальний стан суспільства і створення умов для поступального руху в напрямі відкритого доступу. Україна, як і більшість пострадянських країн, досягла небагато. Якщо взяти за основу показники ВВП на душу населення, сприйняття корупції, якість інститутів, легкість ведення бізнесу, дотримання політичних прав і свобод громадян, то вона перебуває на рівні базового суспільства обмеженого доступу. Причина того, що Україна опустилась нижче навіть у порівнянні з пізнім СРСР, полягає в інволюційній логіці змін політичних інститутів, зокрема держави, що домінує у більшості пострадянських країн після розпаду СРСР. Інволюція – це процес, що веде до всихання, сегментації і ослаблення життєдіяльності історичної системи замість реальної зміни її організації³⁴. Тим часом більшість українських, як і закордонних, авторів схильні розглядати процеси суспільних змін крізь призму еволюції. Транзитологи цю ідею сповідували чи не найбільше. Результатом такого телеологізму став методологічний глухий кут. Дослідники, які чекали приходу демократії у більшості посткомуністичних країн, виявили, що ці країни рухаються не туди або й зовсім у протилежному напрямі.

³⁴ Більше про це див.: Дерлугьян Г., Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение, *Полис*, 2000., № 2-3.

Поняття інволюції не повинно витіснити ідею еволюції на пострадянському просторі. Важливо розрізняти зміни, що відбуваються у суспільстві, від змін у політичній сфері. Якщо у суспільстві ми бачимо поступову зміну цінностей, що свідчать про «дорослішання» суспільства, то у політикумі навпаки – відчайдушний опір змінам і збереження звичних практик поведінки. Для коректного сприйняття змін в Україні потрібно бачити обидва тренди.

Якщо, приміром, у балтійських країнах домінує еволюційний тренд, то у Білорусі, Росії, середньоазійських чи кавказьких республіках усе більше проявляється інволюційний. Важливо бачити цей рух таким, як він є, що ми й спробуємо зробити у наступних частинах роботи. Отже, стисла відповідь на питання, чим є сучасна Україна у межах третього підходу, досить проста – це типове природне (natural) суспільство. Натомість інше питання – чи можливі тут зміни – вимагає з'ясувати напрям руху.

Нерухлива чи надрухлива країна? Ендрю Вілсон якось назвав Україну «нерухливою державою» (immobile state)³⁵, беручи до уваги структурні особливості та інерційність українських еліт. Цю метафору згодом використав Тарас Кузьо, який поглибив структурні аргументи – мовляв, розщеплена політична культура й ідентичність не дозволяють визначитися з напрямом руху³⁶.

Ці пояснення, хоч і не далеко виходять за межі традиційного транзитологічного дискурсу, дозволили зафіксувати стан України. Проте залишаючись у межах аналізу структури чи агентів змін, вони не повідомляють нам нічого нового про причини цього стану, а ні про вихід з нього.

Називати Україну іммобільною державою можна, якщо дивитися на неї з Лондона чи Вашингтона і порівнювати чи то зі Східною Європою, чи Східною Азією. Швидкість поступу в одній та іншій частині світу набагато більша, ніж в Україні. Але якщо поглянути на ситуацію із середини країни, то швидкість і

³⁵ Wilson A., *Ukraine – From Orange Revolution to Failed State? ECFR*, May 30, 2009, http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_speech_washington.pdf.

³⁶ Kuzio T., *Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State, East European Politics & Societies*, 2011, Vol. 25, № 1, p. 88-113.

драматизм подій двох останніх років просто вражає. Про імобілізм традиційно говорять тоді, коли гілки влади заважають одна одній приймати рішення, як це було в часи Ющенка. З перемогою Януковича протистояння між гілками влади вщухли, як і залишки поваги до процедур ухвалення рішень. Після різкого розвороту країни у бік Росії, кризи, революції і російської контрреволюції інтенсивність і непередбачуваність подій зросли у рази. З огляду на це, Україна не так імобільна, як надрухлива (волитальна) країна. У цій країні, проте, традиційно зрозумілий процес побудови національної держави, утвердження верховенства права, демократії і ринку не завершений ще досі. Тобто кожна спроба реформ змінювалася хвилею застою чи «відпливу»³⁷. Остання хвиля «відпливу», як це не дивно може звучати, почалася не з перемоги В. Януковича, а В. Ющенка. Інволюція конституціоналізму, або свідоме руйнування правил усіма ключовими гравцями, у період президентства В. Ющенка стала чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «сім'єю» В. Януковича³⁸.

Фокус сприйняття України у світі телескопічний. Дивлячись на Україну в порівняльній перспективі, західні експерти бачать чи то «блукання манівцями», чи застій у «сірій зоні», чи нерухливий стан. Причину цього стану, здається, найкраще можна зрозуміти, дивлячись на Україну крізь призму дослідження авторів «Насилля ...». Хоча й Д. Норт із колегами не наголошує на поняттях «інституційна пастка» чи «захоплення держави», вони проглядаються в тексті.

Отже, підсумок такий. Україна не єдина у природному стані. Її рух, як соціальний «рух» узагалі, ніколи не був рівномірним. Поштовх 2004 р. виявився гучним, але недієвим. Хвилю демократичних очікувань мас поглинула хвиля нерегульованого суперництва еліт за джерела ренти. За задумом однієї з груп, вибори 2010 р. мали покласти край у боротьбі всіх проти всіх. У захо-

³⁷ Тарас Кузьо, наприклад, пише про сім циклів новітньої української історії. Див.: Kuzio T., *Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism*, *Praeger Security International*, 2015, p.7-20.

³⁸ Мацієвський Ю., Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні, *Вибори і демократія*, 2011, № 3, с. 49-56.

плений державі рентоорієнтовані еліти діяли раціонально – здобувши пост Президента, зайнялися розширенням повноважень, тобто обмеженням доступу до економічної і політичної сфери. Мислення в категоріях закритого доступу штовхало «донецьких» до монополізації політичного й економічного простору. Те саме робило б і конкуруюче бізнес-утворення, якби перемогу на виборах здобула Ю. Тимошенко. Проте така хижацька поведінка еліт стала згубною для них самих. Свідоме руйнування принципу верховенства права позбавило їхніх очільників гарантій виживання у непевному середовищі. Це типова інституційна пастка, у яку наші еліти загнали себе самі. Закриття доступу не вберегло їх від масових протестів, кризи і революції. Чи підштовхнуть останні події нове владне угруповання до «гри за правилами» і виходу з інституційної пастки? Теорія каже, що для цього потрібен глибокий струс системи, коли еліти будуть поставлені в ситуацію екзистенційної загрози. Криза кін. 2013 – поч. 2014 р. і є таким шоком, але чи призведе він до оздоровлення системи або її розпаду, поки що незрозуміло. Однак уже зараз видно, що в умовах війни з Росією і глибокого падіння економіки самостійно подолати нагромаджений синдром проблем нам буде важко. Україні потрібна тісніша «прив'язка» до здорових інституцій, таких як ЄС і НАТО. У такому разі країні буде легше завершити реформи, стримувати агресію і оживити державу.

Висновки. Традиційні транзитологічні та інституційні пояснення показали, що Україна зійшла зі шляху демократичних та ринкових трансформацій і опинилася у «сірій зоні». Визнання того, що режим в Україні став гібридним, очевидно, більш коректне, ніж переконання про його перехідний характер. Пояснення причини цього стану ми спробували обґрунтувати у цьому розділі.

Політичний режим тут визначений як інституціоналізована сукупність формальних та неформальних правил, що накладають на політичних гравців горизонтальні і вертикальні обмеження у здійсненні влади. З цього погляду режим – це не стільки люди, як інститути, тобто правила, що визначають поведінку людей.

Визнання правил є важливим показником при розмежуванні процесу (зміни режиму) і результату (консолідації авторитаризму чи демократії, гібридизації чи занепаду режиму). Ми наголошуємо, що невизнання гравцями формальних правил, як і визнання ними неформальних правил, має наслідком гібридизацію режиму.

Виділивши транзитологічний, інституційний та постінституційний дискурси, ми показали переваги і недоліки кожного з них, а виявивши обмеження транзитологічного підходу, запропонували альтернативну періодизацію політичних змін в Україні. Попередні спроби періодизації транзиту зіткнулися з обмеженнями методологічного характеру, зумовленими не лінійністю і незавершеністю процесу змін. Із плином часу ми можемо додавати нові етапи, але такий підхід не скаже нам нічого ні про тривалість переходу, ані про те, чому Україна не стала демократією.

Ті самі обмеження присутні і в традиційних інституційних поясненнях, коли мова заходить про вади інституційного дизайну. Наголос на недосконалому розподілі повноважень не пояснює причин цього стану. Чому, наприклад, у більшості пострадянських країн такі «перекоси» мали місце, а в більшості східноєвропейських – ні? З іншого боку, визнання того, що нечіткий розподіл повноважень між гілками влади дозволив Президентові збільшити свій вплив на політичний процес, важливе, але навіть показавши, що збільшення повноважень вело до зниження економічної свободи, ми не можемо з'ясувати причинність. Чи це слабкість «демократичної противаги» (парламенту, опозиційних партій чи громадянського суспільства) дозволяла Президентам Леоніду Кучмі і Віктору Януковичу виходити за межі своїх конституційних повноважень, чи, навпаки, надані їм повноваження і неформальний вплив дозволяв ефективно обмежувати парламент, опозицію і громадянське суспільство?

З огляду на обмеження цих двох найбільших уживаних пояснень, у цьому розділі (і монографії автора) розвивається альтернатива, яка сформувалася на перехресті нового інституціоналізму та нової політичної економії. Вбачається, що найглибше, на сьогодні, пояснення причин застою в Україні пропонує теорія суспільств обмеженого та відкритого доступу Д. Норта і його колег.

Пояснення того, чому Україна опинилася у цьому стані, здійснене з допомогою теорії інституційних пасток, яка дозволяє доповнити метатеорію Д. Норта. На обґрунтування тези про те, що Україна потрапила у системну інституційну пастку, запропонована модель сповзання України у пастку гібридності. Модель виходить із того, що три неформальні інститути – клієнтелізм, непотизм і корупція – становлять своєрідний операційний код політичної культури еліт. Ці інститути визначають поведінку еліт протягом усього періоду незалежності. Керуючись звичними для себе практиками, фрагментовані українські еліти не мали стимулів для вироблення стійких правил демократичної політичної гри. Більшість угод, таким чином, мала неформальний характер. Останні були посилені слабкістю держави, високою непевністю і відсутністю взаємної довіри гравців один до одного. Неформальний характер угод і короткострокові мотиви (політична доцільність) призвели до руйнування принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права призвів до утвердження неефективної інституційної рівноваги – гібридного режиму. Перша спроба («Помаранчева революція») виштовхнути країну з цієї пастки була невдалою. Чи буде вдалою друга спроба (Революція Гідності), поки що говорити рано. Якщо запропонована модель правильна, то вихід із пастки можливий за умови радикального оновлення політичної еліти, яка під тиском зовнішніх і внутрішніх викликів може відмовитися від звичного коду поведінки, закласти основи верховенства права і погодитися на гру за правилами. Революція 2014 р. і війна з Росією створюють достатньо стимулів для такого вибору.

Рекомендована література:

1. Arel D., *The Muddled Way, The Current History*, 1998, Vol.97, № 621.
2. Bertelsmann Stiftung. *Status Index 2004-2014. Post-Soviet Eurasia. Ukraine.*, <http://www.bti-project.org/reports/country-reports/pse/index.nc>.
3. Bunce V., Wolchik Sh., *Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

4. Carothers T., The End of the Transition Paradigm, *Journal of Democracy*, 2002, Vol. 13.
5. Doner R., Ritchie B., Slater D., Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective, *International Organization*, 2005, Vol. 55.
6. Dyczok M. *Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement*, Amsterdam: Harwood academic publishers, 2000.
7. Hale H., Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia, *World Politics*, 2005, Vol. 58.
8. Hall P., Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies*, 1996, Vol. 44, № 5, p. 936-957.
9. Harasymiw B., *Post-Communist Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 2002, p. 80-111.
10. Hellman J. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Tranzition. Policy Research Working Paper: 2444, <http://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/PSC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>.
11. Hellman J., Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions, *World Politics*, 1998, № 50.
12. Kuzio T., Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State, *East European Politics & Societies*, 2011, Vol. 25, № 1.
13. Kuzio T., Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism, *Praeger Security International*, 2015.
14. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, 2000, Vol. 7, № 4.
15. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, 2000, № 7.
16. Miller M., Neoinstitutionalism, *21 Century Political Science: A Reference Handbook*, ed. Ishiyama J., Breuning M., Los Angeles: SAGE, 2011.
17. Motyl A., Making sense of Ukraine, *Harriman Review*, 1997, Vol.10, № 3.
18. North D., Wallis J., Weingast B., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

19. Omelyanchuk O., *Explaining State Capture and State Capture Modes: The Cases of Russia and Ukraine*, <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.

20. Polterovich V., «Institutional trap», *The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition*, eds. Durlauf S., Blume L., http://dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262.

21. Schedler A., *The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes*, <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>.

22. Tolstrup J., Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the 'Near Abroad', *Democratization*, 2009., Vol.16, № 5.

23. *Ukraine. Nations in Transit*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTTny3Ufcs>.

24. Wilson A., *Ukraine – From Orange Revolution to Failed State?* ECFR, May 30, 2009, http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_speech_washington.pdf.

25. Wolczuk K., *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest: Central European University Press, 2001.

26. Афанасьев М., *Клиентелизм и российская государственность*, Москва: Московский общественный научный фонд, 2000.; Ledeneva A., *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.

27. Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2 (57).

28. Гельман В., Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике, *Полис*, 2003, № 4.

29. Гельман В., Россия в институциональной ловушке, *Pro et Contra*, 2010, № 4-5.

30. Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2.

31. Грицак Я., Хто такі Українці і чого вони хочуть?, *Критика*, 2011, № 5-6.

32. Дерлугьян Г., Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение, *Полис*, 2000., № 2-3.

33. Либман А., Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов), *Общественные науки и современность*, 2006, № 6.

34. Мациевский Ю. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года, *Полис. Политические исследования*, 2018, № 1.

35. Мациевский Ю., Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг., *Полис*, 2010, № 5.

36. Мацієвський Ю., Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні, *Вибори і демократія*, 2011, № 3.

37. Мацієвський Ю., *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)*, Чернівці: Книги – XXI, 2016

38. Норт Д., *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000.

39. *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, ред. Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий, Київ: Політична думка, 1995.

40. Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади, *Сучасність*, 1996, № 9.

41. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії, *Політична думка*, 1998, № 2.

42. Полохало В., Політична арена України, *Філософська і соціологічна думка*, 1992, № 4.

43. Полтерович В., *Институциональные ловушки и экономические реформы*, http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf.

44. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*, за ред. Д. Гузіни, Київ: АйБі, 2003.

45. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація*, за ред. В. Ісаїва, пер. з англ. А. Іщенко, Київ: КМ Академія, 2004.